

WOJCIECH SKÓRA

Akademia Pomorska w Słupsku

ORCID: 0000-0003-4940-1086

INSTRUKCJE DLA KOMENDANTÓW ARMII CZERWONEJ OBEJMUJĄCYCH WŁADZĘ NA TERYTORIUM POLSKI W LATACH 1944–1945

NOWE MOŻLIWOŚCI BADAWCZE I PROBLEM Z NAZEWNICTWEM

Archiwa rosyjskie otwierają nowe możliwości dla polskiej historiografii regionalnej, również dla opisu dziejów schyłku II wojny światowej. Oddziały Armii Czerwonej (AC), wkraczające na ziemie polskie w 1944 r., powoływały w miastach i wsiach komendantów wojskowych, którzy przez pewien czas byli naczelną władzą dla ludności polskiej i czerwoarmistów przebywających na „ich” terenie. Po ofensywie styczniowej, w 1945 r. wojska AC zajęły zachodnią część Polski i wkroczyły na obszary należące przed wojną do Niemiec. Tam również zakładano komendantury wojskowe, lecz z powodu braku administracji polskiej ich władza była rozleglejsza i trwała dłużej, również w 1946 r.¹ Pod trwającymi miesiące rządami komendantów znalazło się ok. jednej trzeciej współczesnego obszaru Polski, zamieszkane przez kilka milionów Niemców. Doszło wówczas do tysięcy mordów na cywilach, gwałtów i zakrojonego na olbrzymią skalę wywożenia majątku zdobycznego (*trofeijnego*) do ZSRS. Wydarzenia te w poważnej mierze obciążają sowiecką administrację wojskową, czyli właśnie komendantury.

---

¹ W lutym 1946 r. na obszarze Polski działało jeszcze kilkadziesiąt sowieckich komendantur, na przykład w Elblągu – M. Golon, *Armia Czerwona w Elblągu w 1945 roku. Kilka uwag o „pierwszych gospodarzach ziem nowych powojennej Polski* [w:] *Armia Czerwona/Radziecka w Polsce w latach 1944–1993*, red. K. Filip i M. Golon, Borne Sulinowo–Bydgoszcz–Gdańsk 2015, s. 43.

W historiografii polskiej istnieją opracowania poświęcone tej tematyce. Zostały one w większości oparte na archiwaliach polskich, przeważnie spuściznie miejscowej administracji, zmagającej się z różnorodnymi trudnościami w kontaktach z czerwonarmistami. Brak szerszego dostępu do akt rosyjskich spowodował, że niewiele wiadano o strukturze komendantur, obsadzie personalnej i podstawach prawnych ich działalności. W pewnej mierze wciąż jest to biała plama². Udostępniane obecnie na stronach internetowych zasoby Centralnego Archiwum Ministerstwa Obrony Federacji Rosyjskiej (CAMO) umożliwiają nowatorskie i rozległe badania, uzupełniające wcześniejsze, pionierskie ustalenia³. Umożliwiają też stworzenie słownika biograficznego „pierwszych zarządców PRL”⁴.

Przed charakterystyką podstaw działalności komendantów wspomnieć należy o rzeczy zasadniczej, czyli nazewnictwie. W historiografii polskiej od lat powszechnie powielany jest błąd translatorski. Czas zaproponować zmianę, choć nie będzie łatwa do przyjęcia, zważywszy wielość wcześniejszych publikacji i swoistą tradycję. Chodzi o rosyjskie określenie *wojennaja komendatura* (военная комендатура) przez historyków polskich tłumaczone jako „komendantura wojenna” i określenie *wojennyj komendant* (военный комендант) tłumaczone jako „komendant wojenny”. Zaważyło tu zapewne złudne podobieństwo między słowiańskimi językami – przymiotnik *wojennyj*, *wojennaja* tłumaczone jest jako „wojenny”, „wojenna”. Jednak w języku rosyjskim słowo to ma dwa znaczenia: „wojenny” i „wojskowy”. To, które znaczenie wybrać należy w danym wypadku, wynika z kontekstu. Tak jest w dziesiątkach wyrażen⁵, poczynając od rad wojskowych (военный совет) frontów, armii, dywizji czy rodzajów wojsk, ważnego elementu składowego dowództw Armii Czerwonej, a od 1946 r. Radzieckiej (Sowieckiej). Rady te działały w sowieckich siłach zbrojnych od ich powstania do upadku komunizmu. Działały zarówno w czasie pokoju, jak i wojny, jako „kolektywny organ dowódczy”. Powstały obok rad robotniczych i chłopskich, ich nazwa odnosiła się nie do stanu wojny, lecz środowiska działania – wojska⁶. Tłumaczenie określenia *wojennyj sowiet* jako „rada wojenna” jest raczej błędne. Podobnie jak określenia *wojennaja razwedka* (военная разведка) nie można tłumaczyć jako „wywiad wojenny”, chodzi tu bowiem o „wywiad wojskowy”, *wojenno-uczebnoe zawiedienie* (военно-учебное заведение) to z kolei szkolnictwo wojskowe (nie – wojenne), zaś *wojennosłużaszczyj* (военнослужащий) to „wojskowy”⁷. Sowiecka administracja wojskowa w Niemczech po II wojnie światowej (1945–1949) jest

² Jak się wydaje, jedyną opublikowaną dotychczas instrukcją dla komendantów AC jest przedruk w języku rosyjskim: *Instrukcja Sztabu 1. Frontu Białoruskiego dla radzieckich komendantów wojskowych na wyzwolonych spod okupacji terenach Polski, określająca ich uprawnienia i obowiązki z 23 VIII 1944 r.* [w:] *Dokumenty i materiały do historii stosunków polsko-radzieckich*, t. VIII: *Styczeń 1944 – grudzień 1945*, Warszawa 1974, s. 205–210. Instrukcja ta była wcześniej drukowana w: „Wojskowy Przegląd Historyczny” 1968, nr 1, s. 358–359.

³ Historycy byli świadomi tego ograniczenia – zob. K. Kozłowski, *Między racją stanu a stalinizmem, Pierwsze dziesięć lat władzy politycznej na Pomorzu Zachodnim 1945–1955*, Warszawa–Szczecin 2000, s. 22.

⁴ Autor pracuje nad takim projektem.

⁵ Военная база – baza wojskowa; военная авиация – lotnictwo wojskowe; военная история – historia wojskowa; военная диктатура – dyktatura wojskowa, военная прокуратура – prokuratura wojskowa, военный трибунал – sąd wojskowy itd.

⁶ Rewolucyjną Radę Wojskową Republiki powołali komuniści 2 IX 1918 r. – M. Smoleń, *Stracone dekady. Historia ZSRR 1917–1991*, Warszawa–Kraków 1994, s. 44.

⁷ *Podręczny słownik rosyjsko-polski*, red. J.H. Dworecki, Warszawa 1980, s. 87.

określana w historiografii rosyjskiej jako *sowiecka wojenna administracja w Niemczech* (Советская военная администрация в Германии). Nie można jej jednak tłumaczyć jako „wojennej”, gdyż jej struktury budowano po zakończeniu wojny w Europie. Podstawą tej administracji w początkowej fazie były właśnie komendantury wojskowe.

W dawnej i obecnej strukturze armii rosyjskiej *wojenna komendatura* to składowa garnizonu odpowiedzialna za porządek. Należy to tłumaczyć jako „komendanturę wojskową” – nie „wojenną” – gdyż była to struktura administracyjna niezwiązana bezpośrednio z działaniami zbrojnymi. Komendantury takie powstały w armii rosyjskiej już w XIX w. Sowieckie komendantury wojskowe działały przed II wojną światową i podczas niej, a także długo po jej zakończeniu (gdzie określenie „wojenna” nie miało uzasadnienia) tam, gdzie były garnizony sowieckie, w tym na terenach okupowanych przez Armię Czerwoną/Radziecką. Nie tylko w Polsce, ale także np. w sowieckiej strefie okupacyjnej w Austrii, jeszcze w latach pięćdziesiątych. Centralną komendanturę wojskową w Berlinie utworzono po podpisaniu bezwarunkowej kapitulacji Rzeszy, nie sposób więc określić jej jako „wojennej”. We współczesnej Rosji komendantury wojskowe (z identyczną pisownią: военные командатуры) działają w większych miastach. Podobnie na Białorusi, np. w Mińsku.

Wydaje się, że należy w historiografii polskiej zrezygnować ze stosowanego niewłaściwego przekładu i konsekwentnie stosować zapis: „komendantury wojskowe” i „komendant wojskowy”⁸.

GENEZA, STATUS I STRUKTURA KOMENDANTUR WOJSKOWYCH W POLSCE

Komendantury wojskowe AC były podstawą administracji sowieckiej na zajmowanych terenach państw Europy Środkowo-Wschodniej. Niektóre działały kilka dni, inne – miesiące, a nawet lat. Na terytorium późniejszej Niemieckiej Republiki Demokratycznej, czyli w sowieckiej strefie okupacyjnej, 1 czerwca 1945 r. funkcjonowało 247 komendantur wojskowych. W listopadzie tego roku ich liczba wzrosła do 652⁹. Działały one na obszarze ponad 107 tys. km², na którym mieszkało ok. 17,3 mln Niemców. Komunistyczne władze Polski były formalnie sojusznikiem ZSRS, a jednak sieć komendantur była równie gęsta.

Pogłębione badania nad obecnością czerwoarmistów w Polsce prowadzi się od z górami 30 lat. Ich specyfiką – z konieczności – było oparcie się głównie na dokumentach polskich¹⁰, z pewnym uzupełnieniem akt sowieckich, sprowadzonych do Polski w efekcie prac Wojskowej Komisji Archiwalnej¹¹. Pomimo tego zawężenia ukazały się wartościowe mono-

⁸ Interesujące, że poprawna pisownia została już w historiografii polskiej zaproponowana, lecz nie została upowszechniona. We wspomnianym w przypisie nr 2 wydawnictwie używane jest określenie „komendant wojskowy”, nie „wojenny”.

⁹ T.W. Carewskaja-Djakina (Т.В. Царевская-Дякина), *Структура СВАГ [w:] Советская военная администрация в Германии, 1945–1949. Справочник*, red. Я. Фойтчик, А.В. Доронин, Т.В. Царевская-Дякина; współpraca: X. Кюнцель, Д.Н. Нохотович, Moskwa 2009, s. 23.

¹⁰ Na przykład zespole Archiwum Akt Nowych „Północna Grupa Wojsk Armii Radzieckiej”.

¹¹ Zob. W.K. Roman, *Dokumenty z archiwów rosyjskich, białoruskich i litewskich dla potrzeb badawczych i dydaktycznych*, „Piotrkowskie Zeszyty Historyczne” 1998, t. 1.

grafie i artykuły. W 1995 r. w Słupsku odbyła się pionierska konferencja naukowa poświęcona obecności wojsk ZSRS na terytorium Ziemi Zachodnich i Północnych¹². Kluczowe prace ukazały na przełomie wieków. Wyszły książki Mariusza Lesława Krogulskiego¹³, Mirosława Golona¹⁴, Grzegorza Baziura¹⁵, Ryszarda Techmana¹⁶, Bolesława Potyrały, Joanny Hytrek-Hryciuk¹⁷ i innych. Następnie ukazały się prace zbiorowe¹⁸ i edycje źródeł.

W publikacjach tych geneza i status komendantur wojskowych zostały opisane, częściowo jednak w formie hipotez do weryfikacji po udostępnieniu archiwaliów rosyjskich. Pierwsze i jednocześnie podstawowe porozumienie regulujące status wojsk AC na ziemiach polskich podpisał Polski Komitet Wyzwolenia Narodowego z rządem sowieckim 26 lipca 1944 r. Zapisano tam, że na ziemiach polskich w „strefie działań wojennych” po wkroczeniu AC „władza najwyższa i odpowiedzialność we wszystkich sprawach dotyczących prowadzenia wojny, w okresie czasu niezbędnego dla przeprowadzenia operacji wojennych, koncentruje się w ręku wodza naczelnego wojsk radzieckich”¹⁹. Istotą porozumienia było przyznanie AC i NKWD daleko idącej władzy nad obywatelami polskimi. Nie zmieniło tego oficjalne oświadczenie Ludowego Komisariatu Spraw Zagranicznych ZSRS wydane tego samego dnia, że „Działania wojenne Armii Czerwonej na terytorium Polski traktuje się jako działania na terenie państwa suwerennego, zaprzyjaźnionego i sprzymierzonego i w związku z tym nie zamierza ustanawiać na terytorium Polski organów swojej administracji, uważając, iż jest to sprawa narodu polskiego”²⁰. Praktyka była jednak inna.

Historycy wywodzą początki komendantur wojskowych AC w Polsce z podpisanej przez Stalina uchwały nr 6269 Państwowego Komitetu Obrony ZSRS z 29 lipca 1944 r. W lakonicznej formie (4 krótkie punkty) nakazywała ona dowódcom dużych oddziałów AC tworzyć komendantury wojskowe na zajmowanych ziemiach Polski. Powstawać miały w każdym powiecie, większych ośrodkach, dworcach kolejowych, węzłach drogowych i wodnych. Nie sprecyzowano ich zadań, poza ogólnym stwierdzeniem o ustanowieniu i utrzymaniu porządku na tyłach AC. Działać miały „do przywrócenia normalnego funkcjonowania administracji polskiej”²¹. Był to akt *post factum*, gdyż pewna liczba komendantur już wówczas istniała; podstawą ich prac były improwizowane rozkazy (takie jak

¹² Referaty opublikowano dopiero 5 lat później: *Ziemia Odzyskane pod wojskową administracją radziecką po II wojnie światowej*, red. S. Łach, Słupsk 2000.

¹³ M.L. Krogulski, *Okupacja w imię sojuszu. Armia Radziecka w Polsce 1944–1956*, Warszawa 2000.

¹⁴ M. Golon, *Polityka radzieckich władz wojskowych i policyjnych na Pomorzu Nadwiślańskim w latach 1945–1947*, Toruń 2001.

¹⁵ G. Baziur, *Armia Czerwona na Pomorzu Gdańskim 1945–1947*, Warszawa 2003.

¹⁶ R. Techman, *Armia radziecka w gospodarce morskiej Pomorza Zachodniego w latach 1945–1956*, Poznań 2003.

¹⁷ J. Hytrek-Hryciuk, *Rosjanie nadchodzą! Ludność niemiecka a żołnierze Armii Radzieckiej (Czerwonej) na Dolnym Śląsku w latach 1945–1948*, Wrocław 2010.

¹⁸ Spośród kilku należy wyróżnić: *W objęciach Wielkiego Brata. Sowietci w Polsce 1944–1993*, red. K. Rokicki i S. Stępień, Warszawa 2009; *Armia Czerwona/Radziecka w Polsce w latach 1944–1993. Studia i szkice*, red. K. Filip, M. Golon, Borne Sulimowo–Bydgoszcz–Gdańsk 2014.

¹⁹ Cyt. za: M. Golon, *Polityka radzieckich...*, s. 23.

²⁰ Cyt. za: G. Baziur, *Armia Czerwona...*, s. 15.

²¹ Tekst dokumentu został opublikowany: *Russkij archiw (Русский архив)*, t.14 (3-1), Moskwa 1994, s. 330–331.

pierwszy z przytoczonych w aneksie) i wcześniejsze instrukcje dla komendantów AC, wydawane już od 1942 r., dotyczące terytorium ZSRS. Historiografia polska podaje, że 23 sierpnia 1944 r. została wydana „Instrukcja Sztabu I Frontu Białoruskiego dla radzieckich komendantur wojennych”, precyzująca zadania i uprawnienia tych organów²². Była jednak wcześniejsza, z 13 sierpnia (przetłumaczona w aneksie jako dokument 2) i są przesłanki, że o dziesięć dni późniejsza była na niej wzorowana.

Historiografia polska informuje też o uchwale Państwowego Komitetu Obrony ZSRS z 5 września 1944 r. o powoływaniu komendantur wojskowych na obszarach zajmowanych przez AC. Jako podstawę prawną wskazano artykuł 43 IV Konwencji Haskiej z 18 X 1907 r.²³ Wydaje się to jednak nieporozumieniem. Wskazany artykuł opisuje przejście „władzy z rąk rządu legalnego do rąk okupanta”, co na ziemiach polskich nie miało miejsca w 1944 r.²⁴ Wątpliwe też, by dowódcy AC chcieli, by postrzegano ich jako „okupantów” i uzasadniali konwencją haską swoje „prawa”.

Na podstawie wspomnianej uchwały z 5 września dowódcy I i II Frontu Białoruskiego wydali 22 września 1944 r. rozkaz o organizacji, zadaniach i uprawnieniach komendantur tworzonych na zajmowanych terenach. Komendanci mieli być powoływani tuż po wkroczeniu AC. Odpowiadali za porządek i dyscyplinę na przydzielonym obszarze. Mieli zapobiegać dywersji i niepokojom na tyłach. Ich zadaniem było zabezpieczenie żywienia dla oddziałów wojska, linii komunikacyjnych i łączności. Aby tego dokonać, na terenach niemieckich wobec ludności miejscowej mieli pełną jurysdykcję. Mieli też wstępnie oszacować i wysłać do ZSRS zastane mienie poniemieckie²⁵. Ten etap organizacji komendantur zakończyła instrukcja z 10 października 1944 r., przetłumaczona w aneksie jako dokument nr 3. Kolejne ważne ustalenie zapadło po rozpoczęciu ofensywy styczniowej 1945 r., gdy AC rozpoczęła zajmowanie wschodnich Niemiec. Państwowy Komitet Obrony ZSRS przyjął 20 lutego uchwałę, w której za tymczasową zachodnią granicę Polski uznano (na podstawie ustaleń w Jałcie) obszary na wschód od Odry i Nysy, wraz ze Szczecinem. Władzę miała tam przejmować stopniowo od komendantów administracja polska, poza pasem przyfrontowym o głębokości do 100 km, gdzie nadal pełnię władzy mieli oficerowie AC. Komendanci wiedzieli, że ich czas władztwa nad Ziemią Zachodnimi i Północnymi jest ograniczony. Sześć dni później polski Rząd Tymczasowy powołał pełnomocników przy dowództwach poszczególnych frontów²⁶.

W sztabach frontów AC działających na terytorium Polski w 1944 roku powołano Wydziały ds. Komendantur Wojskowych. Zwierzchnikiem wszystkich komendantów 2 Frontu Białoruskiego był formalnie marszałek Konstanty Rokossowski. Jednak w isto-

²² M. Golon, *Polityka radzieckich...*, s. 28–29; G. Baziur, *Armia Czerwona...*, s. 17.

²³ G. Baziur, *Armia Czerwona...*, s. 17–20.

²⁴ *Regulamin dotyczący praw i zwyczajów wojny lądowej (załącznik do IV Konwencji Haskiej z 18 X 1907 r.) [w:] Międzynarodowe prawo wojenne. Zapobieganie konfliktom zbrojnym. Odpowiedzialność za przestępstwa wojenne. Zbiór dokumentów, oprac. M. Flemming, Warszawa 1978, s. 30–31. Inne zdanie w tym zakresie: M. Łach, *Status prawny komendantur wojennych Armii Czerwonej na Ziemiach Zachodnich i Północnych Polski w 1945 roku [w:] Ziemia Odzyskana pod wojskową administracją radziecką po II wojnie światowej*, red. S. Łach, Słupsk 2000, s. 85–94.*

²⁵ G. Baziur, *Armia Czerwona...*, s. 18.

²⁶ R. Techman, *Armia radziecka...*, s. 23–25.

cie sprawami tymi zajmował się płk Wasilij Kiryłowicz Gonczaruk²⁷, naczelnik oddziału zarządzającego komendanturami tego frontu, a od czerwca 1945 r. w ramach Północnej Grupy Wojsk AC (PGW). Jego podpis widnieje pod niemal wszystkimi wnioskami odznaczeniowymi dla osób służących w komendanturach²⁸. Ponieważ chodziło również o miejscowości polskie, zdanie to może oznaczać osiągnięcia w zwalczaniu podziemia polskiego oraz organizowaniu władz przychylnych ZSRS²⁹. Jego bezpośrednim zwierzchnikiem był członek Rady Wojskowej frontu, generał porucznik Nikita Jegorowicz Subbotin. Ten ostatni, co warto odnotować, pozostawił po sobie wspomnienia³⁰.

Struktura komendantur wojskowych w Polsce wymaga dalszych badań. W dotychczasowych publikacjach polskich padają dość zgodne stwierdzenia, że niewiele o niej wiadomo³¹. Na podstawie akt z CAMO można jednak odtworzyć jej główne części. Na czele komendatury stał komendant. Byli komendanci powiatowi (военный комендант уезда), komendanci miasta (военный комендант города), a także niekiedy miasta i powiatu łącznie; zwykle w stopniu kapitana, majora, pułkownika, w zależności od wielkości i rangi obszaru. Podlegali im komendanci gminni (военный комендант волости), zwykle rezydujący w większych wioskach lub pałacach w dużych gospodarstwach rolnych. Większe miasta, takie jak Lublin, Gdańsk czy Poznań, były podzielone na rejon-y-dzielnice z odrębnymi komendantami.

Zastępcy ds. politycznych (заместитель по политическим вопросам) byli po komendantach drugą osobą w hierarchii służbowej. Działali dwutorowo. Pierwszym zadaniem była tradycyjna praca propagandowa, wychowywanie i kontrola lojalności w szeregach Armii Czerwonej. Drugim – praca wśród Polaków na podległym terenie: wchodzili w kontakt z przybywającymi członkami Polskiej Partii Robotniczej (PPR), kontrolowali ich, inspirowali i karali za nieposłuszeństwo. Śledzili aktywność Kościoła i partii niechętnych Sowiетom. Zakładali też oddziały Towarzystwa Przyjaźni Polsko-Radzieckiej i inne pasy transmisyjne sowieckiej dominacji nad Polską.

Pomocnicy komendanta ds. operacyjno-liniowych (помощник военного коменданта по оперативно-строевым вопросам) zajmowali się „bezpieczeństwem” na przydzielonym terenie. W okresie wojennym były to tyły oddziałów frontowych i dochodziło do

²⁷ Василий Кириллович Гончарук, ur. w 1897. Był narodowości ukraińskiej, nie należał do partii komunistycznej, co było nieczęste wśród pułkowników na ważnych stanowiskach. We wniosku odznaczeniowym z 18 II 1945 r. podkreślano jako zasługę, że komendatury przez niego zarządzane osiągnęły znaczące rezultaty w „zwalczaniu szpiegów i dywersantów” w miejscowościach „wyzwolonych od Niemców” oraz w organizacji miejscowych władz.

²⁸ Wnioski odznaczeniowe akceptował również naczelnik wydziału politycznego PGW, będący z reguły w stopniu generalskim.

²⁹ Centralne Archiwum Ministerstwa Obrony Federacji Rosyjskiej (CAMO) (Центральный архив Министерства обороны Российской Федерации – ЦАМО), zespół (фонд) 33, inwentarz (опись) 690155, nr rekordu (№ записи) 32099494, Rozkaz nr 498 z 17 XI 1944 r.; zespół 33, inwentarz 686196, nr rekordu 20978088, Rozkaz nr 153 z 20 II 1945 r.

³⁰ Никита Егорович Субботин (1904–1968), w Armii Czerwonej służył od 1926 r., był oficerem politycznym. Rosjanin, członek WKPb od 1929 r. Awansował po czystkach w armii 1936–1937, był więc ich beneficjentem. W 1941 r. ukończył Akademię Wojskowo-Polityczną im. Lenina. Od lipca 1944 r. członek Rady Wojskowej 2 Frontu Białoruskiego, tego roku awansował na stopień generała porucznika. Po wojnie członek Rady Wojskowej Północnej Grupy Wojsk Radzieckich (stacjonujących w Polsce). Napisał krótkie wspomnienia *Чкаловцы в боях за Родину* (CAMO, zespół 33, inwentarz 686046, nr rekordu 46991458, Wniosek o odznaczenie Subbotina z 29 V 1945 r.).

³¹ G. Baziur, *Armia Czerwona...*, s. 21; R. Techman, *Armia radziecka...*, s. 25.

starć z pozostałymi oddziałami niemieckimi, dywersantami oraz polskim podziemiem niepodległościowym. Do nich należało też gromadzenie sprzętu bojowego po Niemcach, ale często przeradzało się to w gromadzenie mienia „trofejnego”. Mjr Dmitrij Tichonowicz Olejnikow służył w różnych komendanturach wojskowych ziem polskich, na różnych stanowiskach od sierpnia 1944 r. do końca wojny. Wiosną 1945 r. był zastępcą komendanta ds. operacji bojowych w Bydgoszczy. Nie był zawodowym wojskowym, w średnim wieku (ur. 1901 pod Saratowem), narodowości ukraińskiej, członek partii komunistycznej (WKPb³²). W powiecie olsztyńskim, zajętym w styczniu 1945 r., dzięki niemu – jak podkreślono w liście pochwalnym – zdobyto liczne dobra „trofejne”: 3890 rowerów, 265 samochodów, 2191 pianin i fortepianów, 2680 maszyn do szycia, 1763 lustra, 2041 zegarków oraz 38672 innych różnorodnych przedmiotów. Dopełniło tego 4,5 tony papieru do pisania. Wywieziono je do ZSRS. Wśród jego uczynków wymieniono też schwytanie 6 „szpiegów i dywersantów”, ok. 100 dezertersów i ok. 3000 osób popełniających różne wykroczenia. Otrzymał za to order Wojny Ojczyźnianej II stopnia³³. We wniosku o odznaczenie pomocnika komendanta wojskowego Połczyzna-Zdroju z 30 maja 1945 r., dla starszego lejtnanta Walentina Petrowicza Sliwina (Валентин Петрович Сливин), opisano jego osiągnięcia do dnia zakończenia wojny. Podlegały mu cztery rejonowe (gminne) komendantury. Pod jego dowództwem zbierano z gospodarstw płody rolne, zwierzęta i maszyny rolnicze. Samych urządzeń rolniczych różnego typu zgromadzono ponad 1500 sztuk. Przeprowadził również pięć obław w mieście i cztery w okolicznych gminach. Schwytano 76 osób naruszających przepisy wydane przez komendanta oraz 25 byłych niemieckich wojskowych i „partyzantów”³⁴. Inne były zadania pełnomocników na dawnych ziemiach polskich, gdzie dochodziła walka z oddziałami dawnego państwa podziemnego i forsowna komunizacja kraju, zaś mienia zdobycznego było znacznie mniej (pochodziło z indywidualnych rabunków).

Szefowi komendantury podlegali też pomocnicy do spraw gospodarczych (помощник военного комеданта по хозяйственным вопросам) i „ekonomiści” (экономист) odpowiedzialni głównie za gromadzenie dóbr zdobycznych i demontaż pozostałości gospodarki niemieckiej. Ta grupa była szczególnie liczna na Ziemiach Zachodnich i Północnych; w powiatowych komendanturach było to zwykle 3–4 oficerów. Ewidencjonowali zastane zakłady, instalacje i maszyny, dokonywali wstępnej selekcji przydatności, obsadzali strażami w oczekiwaniu na transport. Przykładowo, taki pomocnik w komendanturze w Bytowie, kpt. Wasilij Fedorowicz Czernyj (Василий Федорович Черный), został nagrodzony odznaczeniem, ponieważ od 1 kwietnia do 9 maja 1945 r. zebrał w gospodarstwach powiatu bytowskiego „4500 głów” bydła i innych zwierząt hodowlanych³⁵.

³² Wszechzwiązkowa Komunistyczna Partia (bolszewików), nazwa partii komunistycznej w ZSRS w latach 1925–1952.

³³ CAMO, zespół 33, inwentarz 686196, nr rekordu 26074900, Wniosek o odznaczenie Olejnikowa z 31 III 1945 r.

³⁴ CAMO, zespół 33, inwentarz 686196, nr rekordu 26911291, Rozkaz nr 944 z 16 VIII 1945 r. Ogółem wojska 2 Frontu Białoruskiego zatrzymały wówczas 95 199 osób (N.W. Petrow [H.B. Петров], *Первый председатель КГБ Иван Серов*, Moskwa 2005, s. 39).

³⁵ CAMO, zespół 33, inwentarz 686196, nr rekordu 24165342, Rozkaz nr 983 z 31 VIII 1945 r.

Istniał też „wydział tranzytowy” (пересыльная часть), będący odpowiednikiem polskiej komendy uzupełnień wojskowych (PKU lub WКУ). Tam ewidencjonowano rannych żołnierzy z różnych oddziałów i osoby wcielone do Armii Czerwonej spośród robotników przymusowych; nadzorowano pracę placówki powołanej do tych prac (военно-пересыльный пункт). Tam też prawdopodobnie zbierano wiadomości o obywatelach niemieckich, których spisywano w poszukiwaniu działaczy nazistowskich i „kapitalistów”. Można założyć, że obozy dla Niemców podlegały tej części. W komendanturze działała też kancelaria, zwykle odpowiedzialna również za kontakty z władzami polskimi i organami samorządu niemieckiego (zarządami cywilnymi). Nad bezpieczeństwem komendantury pieczę sprawował pluton ochrony (взвод охраны), dowodzony zwykle przez sierżanta. Komendantowi podlegali też naczelnicy placówek żywnościowych (питательной пункт). Ich zadaniem było gromadzenie produktów na potrzeby przejeżdżających lub stacjonujących w pobliżu jednostek AC lub – gdy te potrzeby zostały zaspokojone – wysyłanie ich do ZSRS.

INSTRUKCJE REGULUJĄCE DZIAŁALNOŚĆ KOMENDANTÓW WOJSKOWYCH

Armia Czerwona była najważniejszą siłą zbrojną na ziemiach polskich po okupacji niemieckiej i działania komendantów były kluczowe dla sytuacji politycznej. W intencji Stalina władzę mieli przejąć podporządkowani mu komuniści o korzeniach polskich, którzy byli jednak znacznie słabsi – liczebnie, organizacyjnie i w zakresie poparcia społecznego – od podlegającej rządowi londyńskiemu Okręgowej Delegatury Rządu Lublin, oddziałów AK i innych zbrojnych formacji niepodległościowych. Aby wspierać komunistów z Polski, NKWD i dowództwo AC przygotowały w lipcu 1944 r. procedury eliminacji tych członków polskiego podziemia zbrojnego, którzy odmówią wstąpienia do wojska gen. Zygmunta Berlinga³⁶. Ważną rolę w ich realizacji – poza NKWD – mieli odgrywać sowieccy komendanci wojskowi.

Działalność komendantów wojskowych w Polsce regulowało co najmniej kilka instrukcji. Ich początkowa mnogość wskazuje na poszukiwanie koncepcji i brak jednego, odgórnego zarządzenia. Dowódcy frontów i armii mieli wolną rękę w tym zakresie, sami poszukiwali odpowiedniej formuły, znając tylko ogólne założenia władz moskiewskich, na przykład konieczność popierania PKWN i zwalczania AK. Uzasadnione to było różnorodnymi warunkami lokalnymi i problemami, z jakimi stykali się komendanci, a także sporą różnorodnością komendantur (wiejskie, miejskie, dzielnicowe, w krajach „sojusznicznych” i wrogich itp.). Dowództwa rozsyłały instrukcje z poleceniem, aby dla oficerów organizować szkolenia z ich zawartości. Trudno ocenić, jak one wyglądały w praktyce, lecz poszczególne pułki i dywizje meldowały jesienią 1944 r., że zostały one „przepracowane z oficerami”³⁷.

³⁶ M. Golon, *Represje Armii Czerwonej i NKWD wobec polskiej konspiracji niepodległościowej w latach 1944–1956*, cz. I, „Czasy Nowożytne” 1996, nr 1, s. 82.

³⁷ CAMO, zespół 3551, inwentarz 0000001, sprawa (дело) 0019, Potwierdzenie 15 gwardyjskiej Dywizji Kawalerii o przepracowaniu z oficerami instrukcji dla komendantów wojskowych na obszarze Polski z 24 XI 1944 r.

Instrukcje podlegały też zmianom pod wpływem uwag oficerów mianowanych komendantami. Mieli oni prawo do zgłaszania zmian, które następnie wysyłano (z różnym skutkiem) do twórców dokumentu³⁸. Wśród przechowywanych w CAMO można wymienić:

- Instrukcja dla komendantów wojskowych miejscowości leżących w 25-kilometrowym pasie przyfrontowym z 28 listopada 1942 r.³⁹
- Instrukcja dla komendantów wojskowych miast i miejscowości na obszarach tyłowych 1 Frontu Ukraińskiego z 16 grudnia 1943 r. (dotyczy głównie terytorium Ukrainy)⁴⁰.
- Instrukcja dla komendantów wojskowych miejscowości przyfrontowych z 8 maja 1944 r., wydana przez dowództwo tyłów 3 Frontu Białoruskiego⁴¹.
- Instrukcja Sztabu 1 Frontu Białoruskiego dla komendantów wojskowych na wyzwolonych spod okupacji terenach Polski z 23 sierpnia 1944 r.⁴²
- Instrukcja dla komendantów miejscowości wydana przez naczelnika sztabu tyłów 33 Armii 13 marca 1945 r.⁴³
- Instrukcja dla tymczasowych komendantów wojskowych oddziałów i pododdziałów z 16 marca 1945 r., wydana przez zastępcę dowódcy 75 Dywizji Piechoty Gwardii do spraw bojowych⁴⁴.
- Instrukcje wydawane dla komendantów konkretnych garnizonów (przykładowo, Instrukcja dla komendanta garnizonu Dorbiany [Darbėnai] na Litwie z 20 maja 1945 r.)⁴⁵.

Poza wymienionymi w aneksie przytoczono trzy instrukcje, wszystkie z 1944 r., ich treść obowiązywała jednak w roku następnym, po rozpoczęciu w styczniu operacji wiślańsko-odrzańskiej, w wyniku której AC opanowała pozostałą część Polski. Okres od lipca do grudnia 1944 r. był jednak ważny, gdyż wówczas wypracowano metody działania komendantów wojskowych na ziemiach polskich. Dominacja Sowietów na zajętych wówczas obszarze ok. ¼ późniejszej Polski była niemal całkowita. W kontekście sytuacji militarnej miało to uzasadnienie. Pas ziem od Białegostoku do Rzeszowa był wówczas wielkim magazynem zasobów przygotowanych do ofensywy i miejscem masowej koncentracji Armii Czerwonej (przykładowo, 10 km od Lublina był skład amunicji 1 Frontu Białoruskiego). Stalin obawiał się wystąpień zbrojnych na terenie „Polski lubelskiej” i między innymi dlatego ściągnął w październiku 1944 r. Iwana Sierowa z Rumunii do Lublina, gdzie został on „pełnomocnikiem NKWD przy PKWN”⁴⁶.

³⁸ CAMO, zespół 3551, inwentarz 0000001, sprawa 0019, Pismo ppłk. Lewszakowa (Левшаков) potwierdzające nadesłanie uwag oficerów do Instrukcji dla komendantów wojskowych z 16 XI 1944 r.

³⁹ CAMO, zespół 1513, inwentarz 0000001, sprawa 0184, karty od 98.

⁴⁰ CAMO, zespół 1713, inwentarz 0000001, sprawa 0019, karty od 370.

⁴¹ CAMO, zespół 964, inwentarz 0000001, sprawa 0460, karty od 39.

⁴² Zob. przypis nr 2.

⁴³ CAMO, zespół 388, inwentarz 8712, sprawa 1052.

⁴⁴ CAMO, zespół 6648, inwentarz 0200896c, sprawa 0001, karty od 74.

⁴⁵ CAMO, zespół 985, inwentarz 1, sprawa 365, karty od 138.

⁴⁶ Był to rezultat nieco panikarskich meldunków gen. Nikołaja Aleksandrowicza Bułganina, pełnomocnika Armii Czerwonej przy PKWN, który poinformował wówczas Moskwę, że Lublin jest otoczony przez oddziały

Przytoczone w aneksie instrukcje ukazują zmienność koncepcji działań komendantów wojskowych na ziemiach polskich. Zmieniał się też zasięg ich oddziaływania. Pierwsza, lipcowa, dotyczyła tylko Lublina. Druga, sierpniowa, obszaru działania i stacjonowania wojsk 1 Frontu Ukraińskiego, które w lipcu i sierpniu zajęły obszar na południe od Lublina (Przemyśl, Rzeszów, Sanok). Ostatnia, październikowa, pochodziła z najwyższego szczebla, Sztabu Generalnego Armii Czerwonej i dotyczyła wszystkich oddziałów przebywających na ziemiach polskich.

Dwie obszerniejsze instrukcje, z 13 sierpnia i 10 października, jak się wydaje w najpełniejszym stopniu oddają intencje sowieckie oraz rolę przypisywaną komendantom wojskowym. Są one wyrażone ogólnie, choć dokumenty zostały oznaczone klauzulą „tajne”. Wydano je wówczas, gdy dowództwo AC dobrze znało już warunki pobytu na ziemiach polskich i problemy w działalności komendantów. Najbardziej lakoniczna, wydana w formie rozkazu, z 23 lipca, zasługuje na przytoczenie jako jeden z pierwszych sowieckich dokumentów normujących ich postępowanie w Polsce. W Lublinie był to rozkaz AC o numerze 1.

Polityczne tło wydarzeń jest dobrze znane. Wojska AC przekroczyły granicę II Rzeczypospolitej pod Sarnami 3 stycznia 1944 r. Jej dowódcy uznawali jednak, że jest to terytorium ZSRS. Dopiero w lipcu tego roku czerwonarmiści pojawili się na obszarze, który uznawali za Polskę. To otwierało z ich punktu widzenia okres działalności komendantur wojskowych w tym kraju. Opracowany w Moskwie „Manifest Polskiego Komitetu Wyzwolenia Narodowego” został 22 lipca upubliczniony przez radio moskiewskie, tuż po wiadomości, że Sowietci zajęli Chełm, pierwsze większe miasto „nowej Polski”. Tekst manifestu wysłano do drukarni polowej 1. Armii Wojska Polskiego, gdzie w nocy wydrukowano pierwszy numer „Rzeczypospolitej”, organu PKWN, z jego treścią. Zaczął on być rozprowadzany 23 lipca. Tego dnia Stalin wysłał uspokajającą i pełną fałszu depezę do premiera brytyjskiego Winstona Churchilla, w której stwierdził: „My nie chcemy, ani nie będziemy wprowadzać naszej administracji na terytorium Polski, ani nie zamierzamy wtrącać się w jej wewnętrzne sprawy. To powinno być dokonane przez samych Polaków”⁴⁷.

Stosunki między PKWN a władzami sowieckimi były wówczas niedookreślone prawnie i traktatowo. Stalin chciał jednak uniknąć niezręcznej sytuacji, w której AC byłaby okupantem w Polsce. Dlatego w Moskwie 20 lipca „delegatura Krajowej Rady Narodowej” (później przekształcona w PKWN) parafowała porozumienie „pomiędzy sowieckim wodzem naczelnym a administracją polską”, zobowiązujące Polaków do wszelkiego wspierania materialowego AC. Sam jednak PKWN został uznany przez władze sowieckie dopiero 1 sierpnia 1944 r.⁴⁸

Pod dokumentem AC z 23 lipca 1944 r. podpisali się naczelnik garnizonu Lublin, Grigorij Romanowicz Piwniew (Григорий Романович Пивнев), oficer szczególnie zasłużony

AK, które mogą zająć miasto (*Tajemnice walizki generała Sierowa. Dzienniki pierwszego szefa KGB 1939–1963*, Konstancin 2019, s. 285).

⁴⁷ T. Żenczykowski, *Dwa komitety 1920 1944. Polska w planach Lenina i Stalina. Szkic historyczny*, Warszawa 1990, s. 116–117.

⁴⁸ W. Materski, *Dyplomacja Polski „lubelskiej”. Lipiec 1944 – marzec 1947*, Warszawa 2007, s. 15–16.

w walkach o miasto, dowódca 28 Gwardyjskiej Zmotoryzowanej Brygady⁴⁹, oraz mjr gwardii Andriej Grigorewicz Szaternikow (Андрей Григорьевич Шатерников). Mjr Szaternikow był jednym z pierwszych komendantów sowieckich na ziemiach dzisiejszej Polski. W jego wniosku odznaczeniowym zapisano, że walcząc jako zwiadowca po przekroczeniu rzeki Bug 20–24 lipca 1944 r., wziął do niewoli dwóch Niemców, którzy dokładnie opisali system obrony Lublina. To znacznie ułatwiło Sowiecom zdobycie miasta, sprzętu i wzięcie do niewoli żołnierzy Wehrmachtu. W uznaniu tych zasług został mianowany komendantem garnizonu Lublin. Wśród jego zasług wymieniono też „zaprowadzenie rewolucyjnych porządków”, co można rozumieć jako opanowanie sytuacji politycznej. Wstępne badania porównawcze wskazują, że był dość typowym komendantem wojskowym: oficer stosunkowo młody (ur. 1907 r.), narodowości rosyjskiej, członek WKPb; wyróżnił się w walkach o miejscowość, którą potem zawiadował, co było formą nagrody i zachęty dla innych⁵⁰.

Rozkaz nr 1 z 23 lipca wydany był w czasie szczególnym. Gdy Piwniew i Szaternikow podpisali 9-punktowe zarządzenie dla czerwonarmistów w Lublinie, sytuacja w mieście była niejasna. AC wprowadzała swoje porządki, co na obszarze przyfrontowym było i jest stałym elementem działania każdej siły zbrojnej. Tego dnia zreorganizował się sztab Komendy Miasta AK i podjęto decyzję o ujawnieniu się wraz z wkroczeniem pierwszych oddziałów sowieckich. W mieście działały równoległe dwie siły zbrojne, AK i AC. Dwa dni później Władysław Cholewa ze Stronnictwa Ludowego ujawnił delegaturę rządu londyńskiego w Lublinie. Rozpoczął urzędowanie w budynku sądu przy Krakowskim Przedmieściu. Na murach miasta pojawiło się „Obwieszczenie Urzędowe” informujące o objęciu władzy w Lublinie i województwie⁵¹. Równocześnie rozpoczęły działalność polskie władze miasta (niezależne od komunistów). Ostatnie punkty rozkazu sowieckiego wskazują na niepewność, jak zachowa się podziemie polskie i ludność cywilna.

W dniu wydania cytowanego dokumentu sowieckiego do Lublina przyjechali wojskowym jeepem dwaj działacze komunistyczni, będący forpocztą PKWN, Edward Ochab i Roman Zambrowski. Ten ostatni podpisał 23 lipca instrukcję Zarządu Polityczno-Wychowawczego dla oddziałów podporządkowanej komunistom polskiej 1 Armii WP. Obejmowała ona, między innymi, sposób postępowania wobec żołnierzy AK⁵². 26 lipca w Lublinie rozpoczęła prace Wojewódzka Rada Narodowa podporządkowana PKWN. Cztery dni po wydaniu przytoczonego rozkazu nr 1 delegat rządu na województwo lubelskie, Cholewa, został internowany; w sierpniu wywieziono go na wschód. Komuniści przejęli władzę i 27 lipca gen. Zygmunt Berling mianował gen. brygady Jana Mierzycana z 1 Armii WP komendantem Lublina⁵³. Można przyjąć, że akt ten oznaczał formalny

⁴⁹ Rosjanin, ur. 17 III 1906 r., w Armii Czerwonej od 1928 r., członek WKPb od 1930 r. (CAMO, zespół 33, inwentarz 690155, sprawa 4520).

⁵⁰ CAMO, zespół 33, inwentarz 690155, nr rekordu 30382548, Wniosek o odznaczenie Orderem Wojna Ojczyźniana I stopnia z 25 VII 1944 r.

⁵¹ I. Caban, *Lublin, lipiec '44*, Lublin 1984, s. 60–61; W. Grabowski, *Polska tajna administracja cywilna 1940–1945*, Warszawa 2003, s. 383.

⁵² M. Szumiło, *Roman Zambrowski 1909–1977*, Warszawa 2014, s. 150–151.

⁵³ W. Grabowski, *Polska tajna administracja...*, s. 384. J. Mierzycan (Иван Иосифович Межицан, 1910–1950) wstąpił do AC w 1932 r. Od 1943 r. na własną prośbę skierowanych do oddziałów polskich formowanych w ZSRS. Co interesujące, we wniosku odznaczeniowym z grudnia 1942 r. jako jego narodowość wpisano „Łotysz”.

„koniec” dominacji sowieckiego zarządu wojskowego w mieście. W praktyce nadal miał on szerokie kompetencje, poszerzone przez kolejne instrukcje. Jeszcze w sierpniu 1945 r., czyli rok później, główny komendant wojskowy AC w Lublinie podpisał wniosek odznaczeniowy dla porucznika Petra Afanasjewicza Sztanjuka, komendanta wojskowego „2 dzielnicy miasta”, który „[p]rowadzi[ł] aktywną walkę z bandytyzmem i maruderstwem. W efekcie jego prac zatrzymano siedmiu akowców, których oddano organom bezpieczeństwa”⁵⁴.

Drugi dokument AC, będący już pełną instrukcją dla komendantów wojskowych na ziemiach polskich, został wydany w odmiennej sytuacji politycznej i militarnej. Pierwsze dni powstania warszawskiego i niemiecka determinacja, by je zdusić, wskazywały, że AC zatrzyma się na dłużej przed Wisłą. Sojusznicy zachodni, zaskoczeni powstaniem warszawskim, wskazywali na brak realizmu Polaków. Niemal równocześnie w Moskwie rozpoczęły się rozmowy Stalina z premierem Stanisławem Mikołajczykiem. 5 sierpnia przybyli tam Bolesław Bierut i Edward Osóbka-Morawski, reprezentujący polskie władze komunistyczne. Mikołajczyk powrócił do Londynu z propozycją kompromisu, który władze polskie na uchodźstwie zasadniczo odrzucały⁵⁵. Tymczasem komuniści polscy, w oparciu o AC i NKWD, umacniali się na ziemiach polskich.

Pod instrukcją dla sowieckich „komendantów wojskowych miast i dużych miejscowości na terytorium Polski” z 13 sierpnia 1944 r. podpisał się gen. mjr Nikołaj Iwanowicz Dubinin (Николай Иванович Дубинин, 1899–1986), wówczas zastępca naczelnika sztabu 1 Frontu Ukraińskiego. Był w istocie oficerem wywiadu wojskowego. Do AC wstąpił niemal równocześnie z jej utworzeniem, w 1918 r. Rok później, jako 20-latka, przyjął to go do partii komunistycznej. W 1921 r. był już szefem wywiadu w pułku kawalerii i w następnych latach kontynuował karierę w tym pionie. Od 1936 r. pracował na różnych wysokich stanowiskach w sowieckim Uzbekistanie. W 1943 r. służył w sztabie 1 Frontu Ukraińskiego. Po wojnie wykładał w Akademii Wojskowej im. Frunzego⁵⁶.

Instrukcja wskazywała na zamiar wprowadzenia w Polsce „ograniczonej okupacji”, zamaskowanej „suwerennością” PKWN. Przewidywano możliwość konfiskat i aresztowań na terytorium państwa uznawanego formalnie za sojusznicze, co wykraczało nawet poza zasady przewidziane dla okupowania terytorium nieprzyjacielskiego, ujęte w „Regulaminie dotyczącym praw i zwyczajów wojny lądowej” (załącznika do IV Konwencji Haskiej z 1907 r.)⁵⁷. Komendanci mieli wspierać PKWN, zwalczać reprezentantów rządu londyńskiego, nie ingerując jednak w praktyki religijne, zapewne by nie eskalować konfliktu na wszystkich odcinkach i aby nie zrażać mieszkańców wsi. Komendanci mieli prawo egzekwować obowiązek pracy wśród Polaków. Mieli też uprawnienia policyjne, czyli do legitymowania ludności polskiej, konfiskaty broni i dokumentów. Dla polskiego podziemia niepodległościowego kluczowe było polecenie, by „w sytuacji

⁵⁴ Петр Афанасьевич Штанюк, ur. 1903 r., Białorusin (САМО, zespół 33, inwentarz 686196, sprawa 2758, Wniosek o Order Wojny Ojczyźnianej II stopnia z 9 VIII 1945 r.).

⁵⁵ K. Kersten, *Narodziny systemu władzy. Polska 1943–1948*, Warszawa 2018, s. 104 n.

⁵⁶ D.J. Sołowiew (Д.Ю. Соловьев), *Все генералы Сталина*, t. 4, Moskwa 2019, s. 38–39.

⁵⁷ *Regulamin dotyczący praw i zwyczajów wojny lądowej (załącznik do IV Konwencji Haskiej z 18 X 1907 r.)* [w:] *Międzynarodowe prawo wojenne...*, s. 26–32.

odmowy dobrowolnego zdania broni przez pojedyncze osoby, ugrupowania, oddziały – rozbrajać je i aresztować”. Zwraca uwagę szeroki wachlarz uprawnień kontrolnych również wobec Wojska Polskiego. Interesujący jest też opis postulowanej sylwetki komendanta wojskowego, jego cech charakteru i stosunku wobec ludności polskiej.

Ostatni, najobszerniejszy dokument to „Instrukcja dla komendantów wojskowych na oswobodzonym od niemieckich okupantów terytorium Polski” z 10 października 1944 r. Wydano ją w czasie, gdy represje NKWD i polskiego komunistycznego aparatu represji wobec przeciwników politycznych prowadzone były już na skalę masową. Decyzje zapadły podczas pobytu delegacji PKWN i KRN w Moskwie na przełomie września i października, z inicjatywy Stalina. Dotychczasowe postępowanie również w łonie PKWN uznano za zbyt łagodne⁵⁸. Pod instrukcją podpisał się gen. płk Siergiej Matwiejewicz Sztienienko (Сергей Матвеевич Штеменко), nazywany „mózgiem armii” późniejszy szef Sztabu Generalnego ZSRS (1948–1952), długo piastujący ważne stanowiska w Układzie Warszawskim. Była ona niemal dosłownym powtórzeniem „Instrukcji Sztabu 1 Frontu Białoruskiego dla komendantów wojskowych na wyzwolonych spod okupacji terenach Polski z 23 sierpnia 1944 r.”. Pod pierwowzorem podpisał się szef sztabu 1 Frontu Białoruskiego, gen. płk Michaił Siergiejewicz Malinin (Михаил Сергеевич Малинин; 1899–1960).

Instrukcja październikowa była już dojrzałą koncepcją organizacji komendantur wojskowych w Polsce, stworzoną na podstawie ponad dwumiesięcznych doświadczeń ze stacjonowania AC. Uwzględniała też krzepnącą władzę polskich komunistów i przyzwolenie zachodnich sojuszników, by Sowietci budowali w Polsce swoje porządki jako zaplecze do dalszych działań przeciwko III Rzeszy. Nie dotyczyła już obszaru działań armii czy frontu, lecz wszystkich ziem uznawanych wówczas w Moskwie za polskie (czyli na zachód od linii Curzona). Jego treść potwierdza, że wiele prerogatyw państwowych w „Polsce lubelskiej” należało do Armii Czerwonej, był więc to w istocie obszar okupacji, ze znacznymi jednak cesjami na rzecz władz uznawanych przez Kreml. Polecano nie ingerować w działania władz zależnych od PKWN. Nakazywano szanować miejsca kultu religijnego, zakładając, że generacja czerwoonoarmistów wychowana w ateizmie mogłaby aktami wandalizmu pogłębić niechęć Polaków do komunistów.

W praktyce każde tłumaczenie dokumentu jest już jego interpretacją. Zrębu dokonał prof. Tadeusz Osuch, specjalista w zakresie filologii rosyjskiej (któremu autor składa podziękowanie); uzupełnienia merytoryczno-historyczne są odautorskie. Ważniejsze skróty rozwinęto. Dokumenty znajdują się w Centralnym Archiwum Ministerstwa Obrony Federacji Rosyjskiej w Podolsku pod Moskwą.

⁵⁸ K. Kersten, *Narodziny systemu władzy...*, s. 127.

Aneksy

Nr 1

Rozkaz nr 1 Garnizonu AC w Lublinie z 23 VII 1944 r., CAMO, zespół 3407, inwentarz 0000001, sprawa 0136, karta 80, maszynopis, język oryginału – rosyjski.

Rozkaz nr 1

Dotyczy garnizonu w mieście Lublin, 23 lipca 1944 r.

Od dzisiejszego dnia, zgodnie z decyzją dowództwa, rozpoczął wykonywanie obowiązków dowódcy garnizonu miasta Lublin. Komendantem garnizonu mianowano majora gwardii Szaternikowa.

Rozkazuję:

1. Zakończyć bezcelowe wałęsanie się żołnierzy po ulicach miasta, zarówno w porze dziennej, jak i nocnej.
2. Rabusiów i maruderów, dotyczy to zarówno osób cywilnych, jak i żołnierzy, zatrzymywać i dostarczać do komendantury. W wypadku sprzeciwu rozstrzeliwać na miejscu.
3. Osoby cywilne, częstujące czerwonoarmistów alkoholem, aresztować i dostarczać do komendantury miasta.
4. Po godzinie 22.00 zabronić wszelkiego przemieszczania się ulicami miasta (z wyjątkiem patroli, oficerów łącznikowych i transportu z amunicją). Łamiących prawo w tym zakresie aresztować i kierować do komendantury.
5. Osobom bez specjalnego pozwolenia zabronić wjeżdżania i poruszania się jakimkolwiek środkiem transportu w mieście, z wyjątkiem oficerów łącznikowych, dowództwa i transportu z amunicją. Samochody zatrzymane w mieście natychmiast uruchamiać i kierować na podwórza i dziedzińce, odpowiednio je maskując.
6. Wszyscy dowódcy jednostek, oddziałów i pododdziałów prowadzących jakiekolwiek walki i rozlokowanych w mieście Lublin, organizować wzmocnioną ochronę w poszczególnych dzielnicach, poprzez wyznaczenie patroli, obserwatorów i dyżurujących drużyn. W stosunku do wszystkich osób nieprzestrzegających prawa stosować surowe kary, z aresztem włącznie, i doprowadzać wszystkie te osoby do komendantury.
7. W wypadku wtargnięcia do miasta małych grup przeciwnika lub prowadzenia przez miejscową ludność działalności zdrazieckiej wzywa się wszystkich żołnierzy do przestrzegania surowej wojskowej i rewolucyjnej dyscypliny, do natychmiastowej organizacji obrony budynków i większych skupisk ludności cywilnej, do prowadzenia walk w obronie mienia i ludności.
8. Rozkazuje się mieszkańcom miasta zdanie w komendanturze będącego w ich posiadaniu uzbrojenia i amunicji. Osoby, które w ciągu 48 godzin nie zastosują się do wypełnienia tego rozkazu, będą traktowane jako członkowie grup bandyckich

i pociągnięte do odpowiedzialności karnej. Zgodnie z prawem wojennym zostaną natychmiast aresztowane i postawione przed sądem Trybunału Wojskowego.
9. Rozkaz obowiązuje od czasu jego wydania i ogłoszenia.

Naczelnik Garnizonu miasta Lublin, podpułkownik gwardii – Piwniew
Komendant Garnizonu miasta Lublin, major gwardii – Szaternikow

Nr 2

Instrukcja wydana komendantom wojskowym miast i dużych miejscowości na terytorium Polski z 13 VIII 1944 r., CAMO, zespół 1713, inwentarz 0000001, sprawa 0019, karty 702–703, druk, język oryginału – rosyjski.

Tajne.

Egzemplarz nr 205

„Zatwierdzam”

Dowodzący wojskami 1 Frontu Ukraińskiego, marszałek Związku Sowieckiego I. Koniew¹
Członek Rady Wojskowej 1 Frontu Ukraińskiego, gen. lejtnant K. Krajniukow²

13 sierpnia 1944 r.

Instrukcja nr 01108

Instrukcja wydana komendantom wojskowym miast i dużych miejscowości na terytorium Polski

1. Komendantowi wojskowemu zleca się zaprowadzenie i ochronę porządku na tyłach Armii Czerwonej, zgodnie z sytuacją wojenną. Komendantury wojskowe będą funkcjonować do momentu podjęcia normalnej pracy przez organy polskiej administracji.
2. Komendant wojskowy, będąc przedstawicielem sowieckiego dowództwa, zobowiązany jest utrzymywać porządek społeczny na zajętych przez sowieckie wojska terytorium Polski.
3. Komendant wojskowy dba o przestrzeganie przez wszystkie jednostki wojskowe, instytucje i zakłady, a także pojedynczych żołnierzy Armii Czerwonej i Wojska Polskiego surowego wojskowego porządku, kontroluje umundurowanie, kieruje się wymogami regulaminów i rozkazów dowództwa Armii Czerwonej.
4. Komendant wojskowy zobowiązany jest:
  - a) wprowadzić odpowiedni porządek w danej miejscowości, odpowiadający warunkom sytuacji wojennej; opublikować w prasie i za pośrednictwem obwieszczeń rozkaz nr 1 w języku rosyjskim i polskim (tekst rozkazu nr 1 podawany będzie przez sztab frontu);
  - b) pomagać w wykonywaniu obowiązków Polakom pracującym w różnych urządach, to jest osobom, które pracują na swych stanowiskach z poparcia Polskiego Komitetu Wyzwolenia Narodowego lub Polakom – patriotom pracującym w nowo utworzonych wojewódzkich, powiatowych i gminnych komitetach narodowych. Nie zezwalać na istnienie organów administracyjnych, które funkcjonowały podczas okupacji, i organów władzy z nadania rządu emigracyjnego w Londynie;

---

¹ Iwan Stiepanowicz Koniew, Иван Степанович Конев (1897–1973).

² Konstantin Wasilewicz Krajniukow, Константин Васильевич Крайнюков (1902–1975).

- c) wspierać pracowników i pracę przez nich wykonywaną w zakładach i przedsiębiorstwach związanych z handlem i przemysłem. Nie zezwalać na rozkradanie majątku, który pozostawili właściciele, w tym również dóbr należących do kapitalistów i obszarników;
  - d) nie utrudniać miejscowej ludności wypełniania obrzędów religijnych, nie niszczyć kościołów i innych domów modlitwy, nie negować polskich porządków, sowieckich porządków nie wprowadzać;
  - e) wprowadzać i utrzymywać porządek w miejscach rozlokowywania się jednostek wojskowych, instytucji i urzędów, jak również pojedynczych żołnierzy Armii Czerwonej i Wojska Polskiego, dbać o wyżywienie i punkty usługowe;
  - f) za wszelką cenę utrzymywać wzorcową dyscyplinę wojskową i porządek, zapobiegać takiemu postępowaniu żołnierzy, które nie licuje z honorem żołnierza Armii Czerwonej i Wojska Polskiego;
  - g) podejmować środki w celu wzmocnienia ochrony ważniejszych obiektów o charakterze wojskowym (przedsiębiorstwa, magazyny, elektrownie, poczta, stacje telefoniczno-telegraficzne, mosty i inne budowle), wykorzystywać w tym celu miejscowe organy administracyjne, a w niektórych sytuacjach jednostki wojskowe i pododdziały Armii Czerwonej;
  - h) organizować zbiórkę całego uzbrojenia, transportu i mienia wojskowego, pozostawionego przez wroga i nasze wojska. Konfiskować broń, amunicję i mienie wojskowe będące w posiadaniu miejscowej ludności
  - i) zająć się rozminowywaniem zaminowanych przez wroga budynków, dróg itd.;
  - j) zadbać o porządek w miejscowościach i ich okolicach, oczyścić teren z porzuczonego uzbrojenia, uszkodzonych środków transportu, wszelkiego rodzaju mienia wojskowego, ruin, barykad itd.;
  - k) zająć się remontem dróg, mostów i innych budowli i obiektów mających znaczenie wojskowe;
  - l) zorganizować pochówek zwłok poległych żołnierzy Armii Czerwonej i Wojska Polskiego na placach, skwerach, cmentarzach komunalnych z jednoczesnym uformowaniem mogił i czasowych pomników;
  - m) zorganizować zebranie i pochówek zwłok poległych żołnierzy wroga i padłych zwierząt na specjalnych cmentarzach daleko od miejsc zamieszkania.
5. Komendant wojskowy ma prawo:
- a) za pośrednictwem organów miejscowej władzy informować ludność o przestrzeganiu obowiązku pracy, wynikającego z sytuacji wojennej (remont dróg, mostów, prace porządkowe w miejscach zamieszkania, zbieranie trupów, likwidowanie skutków bombardowań, gaszenie pożarów itd.);
  - b) przeprowadzać kontrole dokumentów wśród miejscowej ludności, zatrzymywać osoby łamiące ustanowiony porządek społeczny i przekazywać je miejscowym organom władzy celem pociągnięcia ich do odpowiedzialności administracyjnej lub sądowej zgodnie z polskim prawem (z wyjątkiem przestępstw dokonanych w strefie działań wojennych, które to przestępstwa podlegają jurysdykcji Sowieckiego Dowództwa Naczelnego);

- c) dokonywać przejęć materiałów z archiwów i innych dokumentów, mających znaczenie wojskowe i mogących ułatwić pracę Armii Czerwonej i Wojsku Polskiemu w wojnie przeciwko hitlerowskiemu najeźdźcy i bandom nacjonalistycznym;
  - d) konfiskować miejscowej ludności broń, amunicję, mienie wojskowe, a także cały majątek, pozostawiony po wycofaniu się wroga (mienie pozostawione przez jednostki wojskowe, instytucje i urzędy, wysokich urzędników armii niemieckiej oraz organy władzy niemieckiego faszyzmu). W sytuacji odmowy dobrowolnego zdania broni przez pojedyncze osoby, ugrupowania, oddziały – rozbierać je i aresztować;
  - e) wprowadzić warunki dyscyplinujące miejscową ludność, związane z określonym czasem przebywania w mieście, podać wskazówki zachowania się ludności po zaciemnieniu (naloty z powietrza, użycie broni chemicznej, pożary);
  - f) zabraniać lub zezwalać na rozlokowywanie się jednostek, pododdziałów lub oddziałów Armii Czerwonej i Wojska Polskiego w danej miejscowości, kierując się aktualną sytuacją wynikającą ze stanu wojny, dostosowywać się do miejscowej instrukcji komendantury wojskowej. Wyznaczyć miejsca i porządek rozmieszczania jednostek wojskowych, instytucji urzędów, pojedynczych żołnierzy Armii Czerwonej i Wojska Polskiego i zagwarantować im wyżywienie i podstawowe potrzeby bytowe;
  - g) sprawdzać dokumenty wszystkich żołnierzy Armii Czerwonej i Wojska Polskiego, zatrzymywać i aresztować dezertów, którzy odłączyli się od swoich jednostek. Nieposiadających dokumentów kierować do punktów etapowych, jednostek rezerwowych, a żołnierzy składających niejasne zeznania i podejrzanych – oddawać w ręce prokuratury lub KRO „Smiersz” NK0³;
  - h) zatrzymywać łamiących dyscyplinę wojskową i karać ich zgodnie z przepisami na miejscu lub kierować ich do swoich lub rezerwowych jednostek celem odbycia kary, informować komendantów jednostek o istocie dokonanych wykroczeń dyscyplinarnych. Maruderów, pijaków, awanturników aresztować i przekazywać organom Prokuratury Wojskowej celem pociągnięcia do odpowiedzialności karnej (dotyczy żołnierzy kadry podoficerskiej);
  - i) wyznaczać służby wartownicze i garnizonowe spośród jednostek wojskowych, instytucji, urzędów Armii Czerwonej i wojsk NKWD stacjonujących w danej miejscowości.
6. Komendant wojskowy nie ma prawa zawierać umów finansowych, handlowych z właścicielami przedsiębiorstw przemysłowych lub handlowych bez szczególnych instrukcji ze sztabu frontu, zabrania się mu również korespondować z administracyjnymi organami emigracyjnego rządu w Londynie i podległymi mu wrogimi strukturami zbrojnymi na terytorium Polski.

³ Oddział Kontrwywiadu „Smiersz” Ludowego Komisariatu Obrony ZSRS. Akronim „Smiersz” (od „śmierć szpiegom”, Смерть шпионам) oznacza sowiecki kontrwywiad wojskowy w latach 1943–1946. Według autora monografii poświęconej tej służbie w ciągu roku po jej utworzeniu stała się ona potężniejsza od NKGB i NKWD (V.J. Birstein, *Smiersz. Tajna broń Stalina. Sowiecki kontrwywiad wojskowy podczas II wojny światowej*, tłum. T. Fiedorek, Warszawa–Kraków 2017, s. 419).

7. Komendant wojskowy miasta o statusie wojewódzkim korzysta z uprawnień na równi z uprawnieniami dowódcy dywizji, miasta powiatowego – dowódcy pułku, gminy – dowódcy batalionu.
8. Komendant wojskowy miasta o znaczeniu okręgu [wojewódzkiego – W.S.] w stosunku do powiatowego komendanta wojskowego danego okręgu, a ostatni w stosunku do miejscowości o statusie gminy korzysta z uprawnień naczelnika i ponosi odpowiedzialność za pracę podległych mu komendantur wojskowych.
9. Komendant wojskowy i cała kadra osobowa komendantury wojskowej powinni stanowić przykład bezgranicznego oddania swojej Ojczyźnie, osoby te powinny cechować się uczciwością, wytrwałością, zdyscyplinowaniem, taktownością i kulturą osobistą.
Osoby, którym obce są te wartości, będą natychmiast usuwane i surowo karane.
10. W kontaktach z miejscową ludnością i żołnierzami zachowywać się przyzwoicie, być wytrwałym, stanowczym, ale jednocześnie spokojnym, unikać sytuacji wulgarnych, krzyków i innych zachowań, które mogłyby urągać godności żołnierzy Armii Czerwonej.
11. Komendanta wojskowego i całą kadrę osobową komendantury wojskowej powołuje się na rozkaz jednostek wchodzących w skład frontu, i do pracy przystępują natychmiast po wyzwoleniu danej miejscowości przez wojska sowieckie. Zarządzanie działalnością komendantur wojskowych sprawowane jest przez zastępcę naczelnika sztabu frontu do spraw organizacyjnych. Komendantury wojskowe znajdujące się w strefie działań armii wypełniają polecenia wydawane przez rady wojskowe armii.
12. Komendantury wojskowe rozliczają się ze swojej pracy przed zastępcą naczelnika sztabu frontu do spraw organizacyjnych według ustanowionego systemu raportowania.

Zastępca naczelnika sztabu 1 Ukraińskiego Frontu,
generał major N. Dubinin

Nr 3

Instrukcja dla komendantów wojskowych na oswobodzonym od niemieckich okupantów terytorium Polski z 10 X 1944 r., CAMO, zespół 9883, inwentarz 0000001, sprawa 0029, karty 410–414, druk, język oryginału – rosyjski.

Zatwierdzam

Zastępca naczelnika Sztabu Generalnego Armii Czerwonej, gen. armii **Antonow**¹
10 października 1944 r.

Tajne, egzemplarz nr 548

Instrukcja dla komendantów wojskowych na oswobodzonym od niemieckich okupantów terytorium Polski

Organizacja zarządu komendantów wojskowych

W celu utrzymania należytego porządku w strefie działań wojennych na wyzwolonym spod niemieckiej okupacji terytorium Polski, w każdym **powiecie i mieście**, a także na największych węzłach kolejowych i przystaniach, **na obszarze działań frontów decyzyjną Sztabu Generalnego tworzy się zarządy komendantów wojskowych.**

Komendanci wojskowi powiatów i dużych miast powoływani są przez Radę Wojskową Frontu.

Komendanci wojenni stacji kolejowych i przystani powoływani są na rozkaz Naczelnika Transportu Wojskowego Armii Czerwonej. W gminach i dużych miejscowościach (nie będących na prawach powiatu) komendantury wojskowe tworzone są przez Radę Wojskową Armii z oficerów rezerwy.

2. System podległości komendantów wojskowych

1. Powiatowi komendanci wojskowi podlegają Radzie Wojskowej Frontu i operacyjnie w strefie armii – Radzie Wojskowej Armii. Kierownictwo i kontrolę działalności powiatowych komendantów wojennych Rada Wojskowa Frontu sprawuje za pośrednictwem sekcji służby komendanckiej sztabu frontu.
2. Komendanci wojskowi gmin i dużych miejscowości podlegają bezpośrednio powiatowym komendantom wojskowym. Komendanci wojskowi takich miast jak Lublin, Siedlce, Chełm, Białystok, **a także innych miast na prawach województw**, podlegają tylko Radzie Wojskowej Frontu. Rady Wojskowe Armii sprawują **operacyjne kierownictwo** nad gminnymi komendantami w swoich granicach za pośrednictwem powiatowych komendantów wojskowych i **ponoszą pełną odpowiedzialność za porządek i spokój na własnym terytorium.** Komendant wojskowy powiatu

---

¹ W tłumaczeniu zachowano pogrubiony druk części tekstu występujący w oryginale.

wypełnia wszystkie rozkazy, zarządzenia i wymagania Rady Wojskowej Armii i rozlicza się przed nią z powierzonych mu obowiązków.

3. Komendanci wojskowi stacji kolejowych, dróg utwardzonych i przystani podlegają bezpośrednio naczelnikom odpowiednich służb tyłu armii i frontu.

3. Obowiązki komendantów wojskowych

1. W stosunku do wojskowych:

- 1) Restrykcyjnie przestrzegać porządku i dyscypliny, dbać o właściwy ubiór wojskowy;
- 2) Zatrzymywać osoby nietrzeźwe w miejscowościach i miejscach publicznych;
- 3) Zabraniać obecności na jarmarkach, rynkach, barach, kawiarniach, kafejkach, kabaretach, a młodszej kadrze wojskowej – **w restauracjach i miejscach**, w których sprzedawany jest alkohol;
- 4) Zatrzymywać wszystkich podejrzanych o sprzedaż majątku skarbu państwa, mienia zdobycznego lub skradzionego osobom cywilnym, zatrzymywać osoby uczestniczące w transakcjach spekulacyjnych i przekazywać wszystkie te osoby najbliższym organom śledczym Armii Czerwonej;
- 5) Bezwzględnie zapobiegać wszelkiego rodzaju samowoli, maruderstwa, bezprawnemu konfiskowaniu majątku organizacjom społecznym i miejscowej ludności. Winnych aresztować i przekazywać najbliższym organom śledczym Armii Czerwonej;
- 6) Wprowadzić zarządzenie, na podstawie którego miejscowe organy władzy bez zezwolenia komendanta wojskowego nie mogłyby przyjmować na nocleg i zakwaterowanie pojedynczych żołnierzy. Żołnierzy, którzy z różnych przyczyn odłączyli się od swoich oddziałów, a także pojedyncze osoby bez dokumentów zatrzymywać, grupować przy powiatowym punkcie etapowym² i informować wydział komendantury frontu, celem otrzymania informacji odnośnie do każdej z tych osób. Wyżywienie pojedynczych żołnierzy może odbywać się tylko w punkcie etapowym komendanta powiatowego.
- 7) **W zakresie zapewnienia mieszkań dla pojedynczych żołnierzy i jednostek wojskowych komendanci wojskowi wspomagają się „Ustawą o procedurze zapewnienia mieszkań żołnierzom Armii Czerwonej na wyzwolonym spod okupacji terytorium obcych państw”.**

Do czasu wejścia w życie wyżej wymienionej ustawy komendanci wojskowi kierują się tym, co następuje:

- a) Pojedynczo przemieszczających się żołnierzy (ich samochody, furmanki) – rozmieszczać na wypoczynek i nocleg w specjalnie przystosowanych dla tych celów pomieszczeniach przy komendanturach i punktach pomocy technicznej.
- b) Zakwaterowanie jednostek wojskowych, a także przemieszczających się oddziałów w miejscowościach może dokonywać się za pośrednictwem miejscowych organów władzy, zabezpieczając taki porządek, na którego mocy dowódcy jednostek i instytucji zatrzymywaliby się na wypoczynek i zakwaterowanie.

² W oryginale: пересыльный пункт. Można też przetłumaczyć jako punkt tranzytowy.

- rowanie w danej miejscowości tylko za zgodą komendanta wojskowego danej miejscowości.
- c) Wnikliwie obserwować, aby żołnierze nie zajmowali kościołów, cerkwi i innych domów modlitwy i nie przeszkadzali w wypełnianiu obrzędów religijnych. Zabronić lokalizacji jednostek wojskowych, samochodów na cmentarzach i terenach przykościelnych.
- 8) W celu zagwarantowania porządku ustanowionego przez wojskową komendanturę Armii Czerwonej w strefie działań wojennych komendanci wojskowi mają prawo na zarządzanym przez nich terytorium wysyłać i wystawiać odpowiednie grupy dyżurujące ze składu podległego im wojska (patrole, warty, punkty kontrolne). Wszystkie wymagania osób kierujących tymi grupami (naczelników), dotyczące przestrzegania ustanowionych przepisów i ustanowionego porządku podlegają bezwzględnemu przestrzeganiu zarówno przez żołnierzy, jak i osoby cywilne.

2. W stosunku do miejscowych organów władzy i ludności cywilnej:

- 1) Nie ingerować w działania administracyjne miejscowych organów władzy i sprawy administracji cywilnej, utrzymywać ściśle kontakty z miejscowymi organami władzy, które zostały utworzone przez Polski Komitet Wyzwolenia Narodowego. Wszystkie poczynania, wynikające z sytuacji wojennej i dotyczące losów ludności cywilnej (kierowanie ludności do prac związanych z remontem dróg, przewozem rannych, ładunków wojskowych i inne nadzwyczajne wydarzenia) konsultować z miejscowymi organami władzy.
- 2) Oprócz przedstawicieli Polskiego Komitetu Wyzwolenia Narodowego, żadnych innych władz osób i organizacji pretendujących do sprawowania władzy nie uznawać, w żadne rozmowy i pertraktacje nie wdawać się z nimi, i uważać je za samozwańcze. O takich przypadkach natychmiast informować odpowiednie organy.
- 3) W wypadku nieobecności w danej miejscowości miejscowych organów władzy, wyznaczonych przez Polski Komitet Wyzwolenia Narodowego, wyznaczyć czasowo starostę lub wójta, będących zwolennikami Komitetu (do czasu przybycia do tej miejscowości przedstawiciela PKWN).
- 4) Za pośrednictwem miejscowych organów władzy obowiązkowo doprowadzić do przeprowadzenia następujących działań:
- a) Zewidencjonować wszystkie zamieszkałe w danej miejscowości osoby niebędące stałymi jej mieszkańcami i osoby przybyłe do tej miejscowości w czasie niemieckiej okupacji lub tuż po jej wyzwoleniu.
- b) Zabronić ludności zakwaterowywania osób na okres stały lub tymczasowy bez zgody przedstawiciela miejscowej władzy; dotyczy osób, które nie mają zameldowania w danej miejscowości. Dotyczy to także pojedynczych żołnierzy Armii Czerwonej, których nie wolno przyjmować bez zezwolenia komendanta wojskowego.
- c) Utworzyć w każdej miejscowości niedużą grupę milicji obywatelskiej w celu utrzymania porządku i walki z agenturą zrzucaną na tyły frontu, a także do walki z drobnymi bandyckimi grupami.

- d) Konfiskować miejscowej ludności broń, radiostacje, odbiorniki radiowe, **różnego rodzaju powielacze itd.**
- e) Zewidencjonować pozostawiony bezpieńsko majątek i inwentarz i zorganizować ochronę.
- 5) Wojskowi komendanci zobowiązani są do zebrania i ochrony broni, amunicji i majątku wojskowego pozostawionego przez przeciwnika, a także broni przejętej od ludności cywilnej. Należące do armii niemieckiej i jej sojuszników uzbrojenie, amunicję i wyposażenie techniczne, samochody transportowe i specjalistyczne i inne **uważać za mienie zdobywcze**. Zajęte **przez wroga na wyzwolonym polskim terytorium magazyny z zagrabionym ludności, polskim zakładom przemysłowym majątkiem** (żywność, stada zwierząt hodowlanych, materiały budowlane, medykamenty, środki transportu, osprzęt, towary codziennego użytku itd.) **ochraniać i przekazywać na podstawie ewidencji organom władzy polskiej**. **Majątek wywieziony przez wroga z terytorium Związku Sowieckiego dokładnie należy spisać, z udziałem przedstawicieli polskich organów władzy, i do otrzymania wytycznych z Wojskowej Rady Frontu – miejscowym organom władzy nie przekazywać go. Nie uważać za zdobyczne** i zabronić konfiskować na terytorium Polski, bez względu na ich wartość, mienie, osprzęt, środki transportu prywatnych właścicieli, organizacji, przedsiębiorstw przemysłowych i władz miejskich.
- 6) Komendant wojskowy zobowiązany jest do rejestracji broni palnej i ostrej będącej w posiadaniu ludności cywilnej, organizacji społecznych, milicji i u innych osób, którym z racji pełnienia służby i stanowisku służbowemu zezwolono przechowywać i nosić broń (**oprócz osób będących na służbie w jednostkach i instytucjach Wojska Polskiego**).
- Powiatowy komendant wojskowy wyraża zgodę na zaświadczeniu służbowym i zatwierdza pieczęcią.

Komendanci gminni z tego prawa nie korzystają.

7. Komendanci wojskowi powinni mieć na uwadze, co następuje:
- a) Z prawa mobilizacji rekrutów na wyzwolonym terytorium Polski korzysta tylko Polski Komitet Wyzwolenia Narodowego, jako rządowy organ suwerennego państwa polskiego.
- b) Na polecenie Polskiego Komitetu Wyzwolenia Narodowego mobilizacja może być prowadzona także przez dowództwo Armii Czerwonej.
- c) Mobilizacja przeprowadzana na terytorium Polski przez różne polskie organizacje i niemająca nic wspólnego z Polskim Komitetem Wyzwolenia Narodowego **uważana jest za bezprawną**, a osoby ją przeprowadzające **podlegają natychmiastowemu aresztowaniu, jako agenci Niemiec**, wnoszą one zamęt wśród polskiej ludności.
8. Obywateli sowieckich – mężczyzn urodzonych w latach od 1926 do 1894, którzy znaleźli się na wyzwolonym terytorium Polski (w tym również i byłych żołnierzy Armii Czerwonej), przemocą wypędzonych przez Niemców ze Związku Sowieckiego, a także osoby, które znalazły się na tym terytorium z innych przyczyn

– komendant wojskowy zobowiązany jest mobilizować i w sposób zorganizowany skierować do najbliższego punktu etapowego NKO³.

Pozostałych sowieckich obywateli, którzy z różnych innych przyczyn znaleźli się na terytorium Polski, rejestrować i listę ze wskazaniem okoliczności przebywania ich w danej miejscowości dostarczyć Wojskowej Radzie Frontu (za pośrednictwem powiatowego komendanta wojskowego).

- 9) W związku z tym, że jednostki wojskowe Armii Czerwonej i Wojska Polskiego zaopatrują się poprzez spółdzielnie rolne i miejscowe organy władzy w produkty rolne, podlegające obowiązkowym dostawom na podstawie dekretów Polskiego Komitetu Wyzwolenia Narodowego, komendanci wojskowi są zobowiązani:
- a) **Zezwalać** zaopatrywać się w powiecie i gminie tylko tym jednostkom i większym ugrupowaniom wojsk, które mają rozkaz wydany na piśmie przez intendenturę frontu lub armii, aby się mogły w danym powiecie i gminie zaopatrzyć. Pomagać spółdzielniom rolnym i miejscowym organom władzy w ochronie magazynów z produktami przygotowanymi w charakterze obowiązkowych dostaw państwu;
  - b) Pomagać spółdzielniom i miejscowym organom władzy przez udostępnienie środków łączności celem przekazywania informacji lub zarządzeń związanych z planem wypełnienia dostaw.
- 10) **Komendanci wojskowi zobowiązani są do systematycznej analizy sytuacji politycznej, gospodarczej i kulturalnej na własnym terenie.**

Szczególne obowiązki i prawa komendanta wojskowego:

- 1) W wypadku powstania zamieszek godzących w spójność społeczną lub zagrażających zaopatrzeniu i normalnej pracy jednostek wojskowych i instytucji, dróg prowadzących w kierunku frontu, a także normalnej pracy miejscowych organów władzy Polskiego Komitetu Wyzwolenia Narodowego – **komendant wojenny zobowiązany jest w sposób stanowczy i przy pomocy wojska przywrócić porządek i spójność, a w wypadku stawiania oporu przez wrogie siły i po wyczerpaniu wszystkich możliwych środków – komendant w krańcowym wypadku zmuszony jest do użycia broni.**

Wszyscy podlegacze zamieszek podlegają natychmiastowemu aresztowaniu i przekazani zostają organom bezpieczeństwa państwowego.

- 2) W wypadku pojawienia się w powiecie lub gminie oddziałów zbrojnych, ugrupowań lub pojedynczych osób wchodzących w skład **Armii Krajowej (AK) lub organizacji nacjonalistycznych (bänderowcy, bulbowcy)**⁴, lub podlegających innym polskim organizacjom wrogim Polskiemu Komitetowi Wyzwolenia Narodowego, **komendant zobowiązany jest podjąć natychmiastowe środki,**

³ Ludowego Komisariatu Obrony ZSRS (Народный Комиссариат Обораны СССР).

⁴ Ukraińskie zbrojne organizacje nacjonalistyczne. „Bänderowcy” to potoczne określenie członków Ukraińskiej Powstańczej Armii. „Bulbowcy” to Sicz Poleska, ukraińska organizacja zbrojna działająca od 1940 r., początkowo jako Ukraińska Powstańcza Armia (nazywana niekiedy „pierwszą UPA”), później jako Ukraińska Armia Ludowo-Rewolucyjna. Założycielem był dawny zwolennik S. Petlury, Taras Borowiec, ps. „Taras Bulba”.

- celem ich rozbrojenia.** Wykorzystuje w tym celu milicję, a w krańcowych przypadkach jednostki wojska ochrony tyłów i najbliższe jednostki Armii Czerwonej.
- 3) Żołnierzy Wojska Polskiego, zakłócających spokój społeczny i porządek lub dopuszczających się innych bezprawnych czynów, komendant wojskowy zatrzymuje przy pomocy miejscowej milicji i dostarcza komendantowi najbliższej polskiej jednostki wojskowej, a w nagłych wypadkach, zatrzymuje ich przy pomocy żołnierzy Armii Czerwonej; jeśli ich czyny nakierowane były na szkodę działań wojennych Armii Czerwonej, przekazuje zatrzymanych najbliższym organom śledczym jednostek Armii Czerwonej.
  - 4) W stosunku do żołnierzy Armii Czerwonej powiatowy komendant wojskowy korzysta z praw odpowiadających prawom przysługujących **dowódcy pułku**, a gminny komendant wojskowy – **dowódcy batalionu**.
Komendant wojskowy miasta Lublin korzysta z praw przysługujących **dowódcy dywizji**.
  - 5) W nadzwyczajnych sytuacjach – komendantom wojskowym przysługuje prawo korzystania ze wszystkich rodzajów łączności dowolnej jednostki Armii Czerwonej celem kontaktu z Radami Wojskowymi armii i frontu.

Raporty komendantów wojskowych

- 1) Komendanci wojskowi powiatów i gmin sporządzają meldunki:
    - a) O nadzwyczajnych wydarzeniach i okolicznościach, podczas których użyto siły zbrojnej, natychmiast – jednocześnie Radzie Wojskowej odpowiedniej armii, Wojskowej Radzie Frontu i przedstawicielowi rządu ZSRS przy Polskim Komitecie Wyzwolenia Narodowego;
    - b) dnia 3 i 18 każdego miesiąca – sporządzanie meldunków z wykonanej pracy i dostarczanie ich do Wojskowej Rady Frontu i odpowiedniej armii.
- Uwaga: Komendanci wojskowi gmin dostarczają meldunki za pośrednictwem komendanta powiatowego.

Naczelnik zarządu operacyjnego sztabu generalnego Armii Czerwonej
generał pułkownik Sztienienko
Nr 205308
10 X [19]44 r.

BIBLIOGRAFIA

ŹRÓDŁA

Centralne Archiwum Ministerstwa Obrony Federacji Rosyjskiej (CAMO) (Центральный архив Министерства обороны Российской Федерации – ЦАМО)

OPRACOWANIA

- Armia Czerwona/Radziecka w Polsce w latach 1944–1993. Studia i szkice*, red. K. Filip i M. Golon, Borne Sulinowo–Bydgoszcz–Gdańsk 2014.
- Baziur G., *Armia Czerwona na Pomorzu Gdańskim 1945–1947*, Warszawa 2003.
- Birstein V.J., *Smiersz. Tajna broń Stalina. Sowiecki kontrwywiad wojskowy podczas II wojny światowej*, tłum. T. Fiedorek, Warszawa–Kraków 2017.
- Caban I., *Lublin, lipiec '44*, Lublin 1984.
- Carewskaja-Djakina T.W. (Царевская-Дякина Т.В.), *Структура СВАГ [w:] Советская военная администрация в Германии, 1945–1949. Справочник*, red. Я. Фойтцик, А.В. Доронин, Т.В. Царевская-Дякина; współpraca: X. Кюнцель, Д.Н. Нохотович, Moskwa 2009.
- Dokumenty i materiały do historii stosunków polsko-radzieckich*, t. VIII: *Styczeń 1944 – grudzień 1945*, Warszawa 1974.
- Golon M., *Armia Czerwona w Elblągu w 1945 roku. Kilka uwag o „pierwszych gospodarzach ziem nowych powojennej Polski [w:] Armia Czerwona/Radziecka w Polsce w latach 1944–1993*, red. K. Filip i M. Golon, Borne Sulinowo–Bydgoszcz–Gdańsk 2015.
- Golon M., *Polityka radzieckich władz wojskowych i policyjnych na Pomorzu Nadwiślańskim w latach 1945–1947*, Toruń 2001.
- Golon M., *Represje Armii Czerwonej i NKWD wobec polskiej konspiracji niepodległościowej w latach 1944–1956: część I*, „Czasy Nowożytnie” 1996, nr 1.
- Grabowski W., *Polska tajna administracja cywilna 1940–1945*, Warszawa 2003.
- Hytrek-Hryciuk J., *Rosjanie nadchodzą! Ludność niemiecka a żołnierze Armii Radzieckiej (Czerwonej) na Dolnym Śląsku w latach 1945–1948*, Wrocław 2010.
- Kersten K., *Narodziny systemu władzy. Polska 1943–1948*, Warszawa 2018.
- Kozłowski K., *Między racją stanu a stalinizmem, Pierwsze dziesięć lat władzy politycznej na Pomorzu Zachodnim 1945–1955*, Warszawa–Szczecin 2000.
- Krogulski M.L., *Okupacja w imię sojuszu. Armia Radziecka w Polsce 1944–1956*, Warszawa 2000.
- Łach M., *Status prawny komendantur wojennych Armii Czerwonej na Ziemiach Zachodnich i Północnych Polski w 1945 roku [w:] Ziemie Odzyskane pod wojskową administracją radziecką po II wojnie światowej*, red. S. Łach, Słupsk 2000.
- Materski W., *Dyplomacja Polski „lubelskiej”. Lipiec 1944 – marzec 1947*, Warszawa 2007.
- Międzynarodowe prawo wojenne. Zapobieganie konfliktom zbrojnym. Odpowiedzialność za przestępstwa wojenne. Zbiór dokumentów*, oprac. M. Flemming, Warszawa 1978.
- Petrow N.W. (Петров Н.В.), *Первый председатель КГБ Иван Серов*, Moskwa 2005.
- Podręczny słownik rosyjsko-polski*, red. J.H. Dworecki, Warszawa 1980.

- Roman W.K., *Dokumenty z archiwów rosyjskich, białoruskich i litewskich dla potrzeb badawczych i dydaktycznych*, „Piotrkowskie Zeszyty Historyczne” 1998, t. 1.
- Russkij archiw (Русский архив)*, t. 14 (3-1), Moskwa 1994.
- Smoleń M., *Stracone dekady. Historia ZSRR 1917–1991*, Warszawa–Kraków 1994.
- Sołowiew D.J. (Соловьёв Д.Ю.), *Все генералы Сталина*, t. 4, Moskwa 2019.
- Szumilo M., *Roman Zambrowski 1909–1977*, Warszawa 2014.
- Tajemnice walizki generała Sierowa. Dzienniki pierwszego szefa KGB 1939–1963*, Konstancin 2019.
- Techman R., *Armia radziecka w gospodarce morskiej Pomorza Zachodniego w latach 1945–1956*, Poznań 2003.
- W objęciach Wielkiego Brata. Sowietci w Polsce 1944–1993*, red. K. Rokicki i S. Stępień, Warszawa 2009.
- Ziemie Odzyskane pod wojskową administracją radziecką po II wojnie światowej*, red. S. Łach, Słupsk 2000.
- Żenczykowski T., *Dwa komitety 1920, 1944. Polska w planach Lenina i Stalina. Szkic historyczny*, Warszawa 1990.

Instrukcje dla komendantów Armii Czerwonej obejmujących władzę na terytorium Polski w latach 1944–1945

Postępująca szybko digitalizacja zbiorów archiwów rosyjskich otwiera nowe możliwości dla historyków polskich. Wkraczające na ziemie polskie w 1944 oddziały Armii Czerwonej powoływały w miastach i wsiach komendantów wojskowych, którzy przez pewien czas byli naczelną władzą dla ludności polskiej i przebywających tam czerwonarmistów. Po ofensywie styczniowej, w 1945 r. wojska sowieckie zajęły Polskę środkowo-zachodnią i wkroczyły na obszar Ziem Zachodnich i Północnych, przed wojną należących do Niemiec. Pod trwającymi miesiącami rządami komendantów znalazło się około jednej trzeciej obszaru państwa polskiego, gdzie mieszkały jeszcze miliony Niemców. Doszło do tysięcy mordów na cywilach, gwałtów i zakrojonego na olbrzymią skalę wywożenia majątku zdobycznego do ZSRS.

Niniejszy tekst ma na celu zaprezentowanie trzech instrukcji normujących prace sowieckich komendantur wojskowych w Polsce. Zostały one odnalezione w zasobach Centralnego Archiwum Ministerstwa Obrony Federacji Rosyjskiej. Ukazują one zmienność koncepcji działań komendantów wojskowych na ziemiach polskich. Zmieniał się też zasięg ich oddziaływania.

Instrukcje wskazywały na zamiar wprowadzenia w Polsce „ograniczonej okupacji”, zamaskowanej „suwerennością” Polskiego Komitetu Wyzwolenia Narodowego (PKWN) (podporządkowanego sowietom rządu polskiego). Komendanci mieli wspierać PKWN, zwalczać reprezentantów rządu londyńskiego, nie ingerując jednak w praktyki religijne, zapewne by nie eskalować konfliktu na wszystkich odcinkach i aby nie zrażać mieszkańców wsi. Komendanci mieli prawo egzekwować obowiązek pracy wśród Polaków. Mieli też uprawnienia policyjne, czyli do legitymowania ludności polskiej, konfiskaty

broni i dokumentów. Zwraca uwagę szeroki wachlarz uprawnień kontrolnych również wobec Wojska Polskiego. Dla polskiego podziemia niepodległościowego kluczowe było polecenie, by „w sytuacji odmowy dobrowolnego zdania broni przez pojedyncze osoby, ugrupowania, oddziały – rozbrajać je i aresztować”.

SŁOWA KLUCZOWE

Armia Czerwona, okupacja Polski, sowieccy komendanci wojskowi, podziemie niepodległościowe, Polska lubelska

Instructions to the Red Army Commanders Assuming Authority on Polish Territory in 1944–1945

The rapidly advancing digitisation of Russian archival collections opens up new possibilities for Polish historians. The Red Army troops entering the Polish territory in 1944 appointed military commanders in towns and villages, who for some time were the chief authority for the Polish population and the Red Army troops staying there. After launching the January 1945 offensive, the Soviet Army occupied Central Western Poland and entered the territory of the Western and Northern Territories, which had belonged to Germany before the war. Military commanders were also established there, but due to the lack of Polish administration, their rule was more extensive and lasted longer, also in 1946. Under the commanders' rule, which lasted for months, about one-third of the area of the Polish state, where millions of Germans still lived, came under their rule. Thousands of murders of civilians, rapes and the large-scale transfer of looted property to the USSR took place. These events placed a heavy burden on the Soviet military administration and the commanders.

The paper aims to present three regulations concerning the work of Soviet military commanders in Poland. They were found in the resources of the Central Archive of the Ministry of Defence of the Russian Federation. They show the changeability of the concept of activities of military commanders in the Polish lands. The scope of their influence also changed. The first one, from July 1944, concerned only Lublin. The second one, from August 1944, concerned the area of operation and stationing of the troops of the 1st Ukrainian Front (Przemyśl, Rzeszów, Sanok). The last one, issued in October 1944, came from the highest level, the General Staff of the Red Army, and regarded all troops stationed on Polish territory.

The instructions indicated the intention to introduce “limited occupation” in Poland, masked by the “sovereignty” of the Polish Committee of National Liberation (PKWN) (the Polish government subordinated to the Soviets). The commanders were to support the PKWN, fight the representatives of the London government, but not to interfere with religious practices, probably in order not to escalate the conflict at all levels and not to alienate the villagers. The commanders had the right to impose compulsory labour on the

Poles. They also had police powers, i.e. to check the Polish population, confiscate weapons and documents. The wide range of control powers also over the Polish Army is noteworthy. For the Polish independence underground, the key regulation was to “disarm and arrest individuals, groups and units if they refused to surrender their weapons voluntarily”. The postulated description of the military commander’s profile, his character traits and attitude towards the Polish population is also interesting. It was recommended not to interfere with the activities of the authorities dependant on PKWN (i.e. the communist ones). It was ordered to respect places of religious worship, assuming that the Red Army soldiers brought up in atheism could by acts of vandalism deepen Poles’ dislike of the Communists.

KEYWORDS

Red Army, occupation of Poland, Soviet military commanders, independence underground, Lublin Poland

WOJCIECH SKÓRA – profesor doktor habilitowany, dyrektor Instytutu Historii Akademii Pomorskiej w Słupsku. Poza badaniami nad wywiadem wojskowym II Rzeczypospolitej zajmuje się dziejami dyplomacji w XX w. oraz historią najnowszą Pomorza (Zachodniego i Nadwiślańskiego). Współredaktor serii „Studia nad Wywiadem i Kontrwywiadem Polski w XX Wieku”. Najważniejsze książki: *Służba konsularna Drugiej Rzeczypospolitej. Organizacja, kadry i działalność*, Toruń 2006; *Działalność gdańskiej ekspozytury polskiego wywiadu wojskowego w latach 1920–1930 (Pomorze Zachodnie, Prusy Wschodnie i Wolne Miasto Gdańsk)*, Poznań 2011; *Polskie Dokumenty Dyplomatyczne 1933* (współpraca Piotr Długołęcki), Warszawa 2015.

WOJCIECH SKÓRA – PhD with habilitation, director of the Institute of History at the Pomeranian Academy in Słupsk. Apart from researching the military intelligence of the Second Republic of Poland, he is involved in the history of diplomacy in the 20th century and the modern history of Pomerania (Western Pomerania and Vistula Region). Co-editor of the series *Studia nad wywiadem i kontrwywiadem Polski w XX wieku*. His most important books: *Służba konsularna Drugiej Rzeczypospolitej. Organizacja, kadry i działalność*, Toruń 2006; *Działalność gdańskiej ekspozytury polskiego wywiadu wojskowego w latach 1920–1930 (Pomorze Zachodnie, Prusy Wschodnie i Wolne Miasto Gdańsk)*, Poznań 2011; *Polskie Dokumenty Dyplomatyczne 1933* (cooperation Piotr Długołęcki), Warsaw 2015.